

Válasz A. Sajti Enikő, Pritz Pál és Sipos Péter opponensi véleményére

Először is köszönöm opponenseimnek, hogy kéziratomat végigolvasva, véleményeikben alaposan „kivesézték” azt. A munka erényeit méltató részekhez képest a nyilvános vitaülésen elsődleges feladatomban az eltérő álláspontokra, illetve tárgyi ellenvetésekre reagálni. Ennek során, mivel egynémely kérdést bírálói mindegyike, vagy többsége érintett – terjedelm- és időspórolás okán – ahol lehetséges, tematikus rendbe illeszttem a válaszelemeket. Erre szorít az is, hogy – az eljárás hagyományai szerint – a válasz terjedelmének nem illik meghaladnia az opponensi vélemények összességének egyharmadát.

1./ Első ilyen vitapont *a korszak kérdése, ezen belül az alperiódusok elkülönítése*, nevesítése és egymáshoz való viszonyuk. Van, aki arról ír, hogy Kovács Béla szovjet elhurcolása, majd Nagy Ferenc miniszterelnök emigrációja 1947 nyarán „egyre többeket ébresztett rá a demokratikus díszletek között *elkezdett* szovjetizálás tényére,”¹ illetve, hogy alig néhány hónappal később, 1947 őszétől – a Kominform megalakítását követően – már „a szovjetizálás mielőbbi *befejezése* [volt] a cél.”² Romsics Ignác – tőle valók az előbbi idézetek – belső cezúrákat is megjelöl azon alapvetésének az alátámasztására, mely szerint „a Szovjetunió és a magyar kommunisták célja kezdettől az ország bolsevizálása volt.”³ Glatz Ferencről az olvasható, hogy a határaitól Nyugatra fekvő „kis országokban a Szovjetunió úgy jelent meg 1944-1945-ben, mint felszabadító, s *azonnal* úgy maradt ott, mint megszálló.”⁴ Kollégáihoz képest Borhi László elsősorban külpolitikai, gazdaság-diplomáciai nézőpontból vizsgálta Magyarország háború utáni helyzetét. Arra a megállapításra jut, hogy az 1945. augusztusi szovjet-magyar kereskedelmi és gazdasági együttműködés megteremtette a feltételeit annak, hogy „a szovjetek – egy ’hólabda’ folyamatban – lassan, de biztosan megszerezhették a magyar ipar nagy részét.”⁵ Itt is, más munkájában is vendégszövegként idézi két kortárs – Kárász Artúr, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnöke, valamint Arthur Schoenfeld, az Egyesült Államok korabeli budapesti követe – egymásra rímelő vélekedését, miszerint „Magyarország alig több mint egy év alatt a Szovjetunió gazdasági gyarmata lett.”⁶ Harmadik kortársként idézhető Rákosi Mátyás, aki már 1946 májusának közepén azt gondolta fontosnak hangsúlyozni pártja Központi Vezetőségének ülésén, miszerint a megelőző fél évben – a nemzetgyűlési választások óta – olyannyira sikerült „a demokratikus fejlődés útját balra vinni”, hogy „lassan kialakul az a helyzet, hogy a Kommunista Párt az egyetlen, amelyik valóban kormányzó párt.”⁷ Pártjának ezt a rejtőzködve egyeduralkodó pozícióját Rákosi a maga idején taktikai megfontolásokból látta szükségesnek tompítani. Memoárja idevágó passzusa szerint – az 1946. szeptember-október fordulóján tartott – „pártkongresszuson csak általánosságban, éles meghatározások nélkül beszéltünk a népi demokrácia jellegéről. Ez az általánosság és az éles formulák hiánya azonban nem abból keletkezett, mert magunk nem voltunk tisztában azzal, hogy merre me-

¹ Romsics Ignác: A 20. század képes története. Magyarország története – világtörténet. Rubicon, é.n. 356-357. old.

² Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest. 1999. 292. old.

³ Hivatkozott könyvében Romsics az 1945-48 közötti éveket tárgyalja „Magyarország szovjetizálása” fejezetcím alatt. i. m. 271. old.

⁴ Glatz Ferenc: A volt szovjet zóna országainak ’közös történelméről’. In: Borhi László: Az Egyesült Államok és a szovjet zóna, 1945-1990. História – MTA TTI. Budapest. 1994.7. old.

⁵ Borhi László: Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944-1949. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 1997. 80. old.

⁶ i. m. 68-69. old.; Borhi László: Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon. Történelmi Szemle, 1993. 3-4. sz. 341. old.; Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945-1956. Corvina, Budapest. 2005. 152., 163. old.

⁷ PIL. 274. f. 2/34. ö. e.

gyünk és mire törekszünk, ..., hanem mert taktikailag ez volt helyes. Megállapodtunk, hogy a proletárdiktatúra kifejezést, mely belpolitikailag megnehezítette volna a munkánkat, kerüljük. ... De aki politikailag írni-olvasni tudott, annak az, amit erről a kérdésről elmondtam a párt-kongresszuson, teljesen elegendő volt.”⁸

A három kortársi helyzetmegítélést, valamint a három szakkutató álláspontjait illetően mindkét típusú „megszólalási pozícióhoz” további szerzők sorolhatók, akik „a fordulatot” – nézőpont és vizsgálati tematika alapján – más mozzanatokhoz, terminusokhoz kötik. E sokféleség közös tartománya ugyanakkor, hogy nem az egykor közkeletű *fordulat éve* hozadékaként indult, nem csupán ekkortól datálható a Rákosiról elnevezett korszak. A kommunista akaratérvényesítés már ezt megelőzően meghatározó volt. (Kivetítés 1. DIAGRAM.) Erre éppúgy módot adott a végrehajtó-hatalom kulcshelyeit illetően már a Baloldali Blokk 1946 tavaszi létrejöttére biztosított erőnyerő pozíció, mint ahogy a pártközi értekezletek működési rendje – és az erre alapuló kormányrendeletek –, melyek révén semlegesíthető volt a (kisgazdapárti) parlamenti többség.

Emiatt tehető kérdőjel Pritz Pál idevágó, „*népi demokratikus forradalom kibontakozását*” tételező felvetése mögé. A forradalmi hevület és annak láttatása leginkább a „holnapra megforgatjuk” kommunisták sajátja volt, míg a *népi és demokratikus* tartalom igencsak kérészéletűnek bizonyult, s lett – az ő szóhasználatával élve – a kortársi „*kívánsággondolkodás*” egyik megjelenési formája. Sipos Péter a forradalom kitélt mellőzve arra a megállapításra jut, hogy a *népi demokrácia* formula „a verbális politikai manipuláció” eszközeként volt használatban – más verzió szerint „olyan eufemizmus, amely éppen az átalakulás lényegét és irányát hagyja homályban”⁹ –, mégsem csupán ez okból gondolom okafogyottnak a kérdés tematizálását. Inkább azért, mert a kilencvenes években virágkorát élő – az értekezés vonatkozó fejezeteiben visszatérően hasznosított – „fordulatok évei” diskurzus, az 1945-1947 közötti *átmenet* mozzanatainak gazdag tárházát sorakoztatva egymás után, historiográfiailag „felülírta” az ún. *népi demokrácia* vitát. Ugyanezt A. Sajti Enikő a korszakban dívó „önlegitimáló fogalomkészlet” részének tekinti. Egyetértek ugyanakkor Sipos Péterrel abban, hogy a *népi demokrácia vita* – akár az 1960-as évek közepén kulmináló elevenségét, akár az 1990-es években történt „újraolvasását”, újrafogalmazását vesszük is tekintetbe – máig sem jutott nyugvópontra: magam az utóbbi konzekvenciáit érvényesítettem.

Ennek megfelelően írom az értekezésben visszatérően (16, 21, 146. old.), hogy az 1945-1947 közötti *átmenetben* „a politikai nyilvánosság felszínén zajló demokratizálás közepette zajlik a kulisszák mögött érvényesített – eredővektorként ebbe az irányba mutató – presztalinizálás. ... Ez a kétarcúság – demokratizálás kontra presztalinizálás – együttesen alkotja a koalíciós évek karképét.” Utalva az értekezésben egy néhány évvel ezelőtti konferencia-kötetre, nem vonom kétségbe, hogy 1945 „a demokrácia reményét” jelentette.¹⁰ Ugyanezen időszakra vonatkozóan veszem kölcsön Bibó István „próbálkozó demokrácia” formuláját is. Amiképpen a háború végi „új időszámítás”, a Stunde Null kezdetétől Európa hidegháborús szuperhatalmi kettészakítottsága is egy átmenet végkifejlete, ennek az átmenetnek a kettős arculata volt jellemző Magyarországon is, de a lényeg az, hogy arra épülve folytatódott a kommunista akaratérvényesítés nyílt és teljes körű uralommá szervezése Magyarországon, amit 1946 tavaszától Rákosi már egyedüli kormányzóparti öntudattal tételezett. S annyiban joggal tehetette ezt amennyiben az MKP már az átmenet éveiben felülreprezentált módon birtokolta a végrehajtó-hatalom kulcspozícióit. Ezt próbáltam visszatérően érzékeltetni – a Sipos Péter által méltá-

⁸ Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1940-1956. 1. kötet. Napvilág, Budapest. 1997. 325. old.

⁹ Romsics Ignác, 1999. i.m. 271. old.

¹⁰ A demokrácia reménye. Magyarország, 1945. Szerk: Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest. 2005.

nyolt – egymásra torlódott rendszerváltások formulával. (Kivetítés 2. KORSZAK-SÉMA.) A hidegháborút általánosan a második világháború végétől tárgyalják, s annak első, átmeneti éveit „a hidegháború inkubátor szakasza”¹¹ abba torkolló alperiódus. Magam a Rákosi-korszak nyitányként, átmeneti alperiódusként tételezem a kezdettől Moszkva protektori túlsúlya közepette zajló magyarországi fejleményeket. Az már az alcímben is csak sűrítve volt megjeleníthető, hogy az 1945-1956 közötti bő évtizedben rendszerváltások és rendszerparadigmán belüli modell-korrekciók egymás utáni gyakorisága formálta Magyarországon a Rákosi és pártja által vezérelt történéseket. Ebből eredően – és ennek politikatörténeti fejleményeire koncentrálni – nevezem azt Rákosi-korszaknak, mivel a politika elsőbbsége minden más társadalmi létszférát átítatott.

2./ Sipos Péter és Pritz Pál – azzal érvelve, hogy a Harmadik Birodalom cseh-morva protektorátusa más kategória – szóvá teszik, hogy Magyarország második világháború utáni státusát illetően inadekvát a *protektorátus* kifejezés használata. Államjogi értelemben a protektorátus idegen hatalom által megszállt, tőle függő terület. Más megfogalmazás szerint, olyan ország jogi helyzete, amelynek külső kapcsolatait, hadügyeit, esetleg főbb gazdasági ügyeit is más állam ellenőrzi, intézi, miközben viszonylagos belső önállósága fennmarad. Ezt figyelembe véve Magyarország – fogalmilag – sokkal inkább volt Sztálin „minta protektorátusa”, mint Bohémia Hitleré, mivel ott a német megszállás még annyit sem tűrt meg. A második világháború korának elemzői közül a párizsi Sorbonne egykori rektora, Yves Durand történész – sorra véve a Berlinton való függélem és az ott konvencionálisabb „kollaboráció” különböző jellegzetességeit – a Cseh-Morva Protektorátussal sorolja azonos kategóriába Szlovákiát, Dániát, Vichy Franciaországot, Horvátországot, Szerbiát és Montenegrót, „német gyámkodás alá került helyi adminisztrációk” formula alatt.¹² Ugyanakkor mellőzi a protektorátus kifejezést, mivel a gyarmattartó államokban – így a francia nyelvben és közgondolkodásban – annak más a jelentés-, illetve asszociációtartalma. A példa számossága alapján a Cseh-Morva Protektorátus annyiban kivétel, amennyiben – a hasonló státusba kerültek közül – a nevébe is beillesztették a függélem mineműségét.

Az előbbieket is figyelembe véve, Magyarország az idegen megszállást mindvégig elszenvedte. A külkapcsolatok valamint az ország függőségben tartását és ellenőrzöttségét illetően az értekezés számottevő hányada a protektorátusi állapot mibenlétét jeleníti meg, alkalmanként szinonimaként használva a „csatlósállam”, illetve „kliensállam” kifejezéseket is. Elsődlegesen úgy, ahogy azt A. Sajti Enikő – formulázta: Magyarországot „a függés versus függetlenség koordinátáján mindvégig és egyértelműen a protektorátus mezőjében helyezem el.” A fogalom használatát ráadásul – vizsgált korszakunk végén – éppen a protektor tette visszamenőlegesen megalapozottá ismeretes 1956. október 30-i nyilatkozatával. Ebben olvasható, hogy – „a szocialista országok viszonyában elkövetett „rendellenességek és hibák következtében lekicsinyelték az egyenjogúság elvét”, s ezt korrigálandó „a Szovjetunióval a többi szocialista országgal fenntartott kölcsönös viszonyában következetesen meg kell valósítani a népek egyenjogúságának elvét, ... kölcsönös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állam függetlenségének és szuverenitásának, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik.” Amellett, hogy a dokumentum egy további pontja külön is kitér „a gazdasági és katonai téren” előállott és „kiküszöbölendőnek” tartott visszasságokra, a nyilatkozat szinte minden olyan tárgykört nevesít, amelynek sérülését az államjogi, nemzetközi jogi tantételek a protektorátusi státus jellemzőiként rögzítik. A Sipos Péter által említett „szovjet érdekszférán belüli nagyhatalmi térség-szervezés”

¹¹ Fischer Ferenc: A kétpólusú világ, 1945-1989. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 2005. 56-74. old.

¹² Yves Durand: Le nouvel ordre européen nazi. La collaboration dans l'Europe allemande, 1938-1945. Éditions Complexe, Bruxelles. 1990. 70-71. old.

fokozatait követve „primátus, hegemonia, dominancia”, Magyarország esetében melyikből melyikbe való visszakozással kecsegtettek az 1956. október végi moszkvai dokumentum – másnapra halvaszületettnek bizonyuló – ígervényei? Egyrészt azért, ami Pritz Pál egyik írásában az olvasható: „a moszkvai ideológusok szájában az internacionalizmus jelentős mértékben a szovjet imperializmus malaclopó köpenyévé vált,” másrészt pedig abból eredően, amiről Izsák Lajos szól visszatérően. Eszerint „Rákosiék a szovjet mintát másolva nem tartottak igényt a nemzeti szuverenitásra.”¹³ Ezt majd 1956 októberének napjai kérik számon.

3./ Történetileg nézve a protektorátusi státust az 1945-1947 közötti időszakban magam sem tekintem egyértelműnek. Azért nem, mivel a Szovjetunió 1947-ig, mint egy legyőzött országot katonailag is megszálló hatalom érvényesítette meghatározó szerepét a magyarországi SZEB-ben úgy, hogy közben mindvégig az MKP törekvéseit támogatta. Ekkoriban ezt nemzetközi felhatalmazással tette, miközben a SZEB-be delegált – szövetségesből ellenlábassá váló – angolszász államok reprezentánsai tudomásul vették, hogy jelenlétük e térségben „megfigyelői” szerepkörre szól. Magyarán a Kreml ekkor – a katonai megszállás érvényesítésén túlmenően is – kettős pozícióban volt jelen: egyfelől, mint a (bomlóban levő) nemzetközi szövetség felhatalmazottja, másfelől, mint az őt rendszermintának tekintő Magyar Kommunista Párt patrónusa. Stratégiai megfontolásból és eszmeközösség alapján is támogatta annak az MKP-nak az egyeduralmat célzó hatalmi ambícióit, amelyik párt vezérkara döntő hányadában a Kominternben iskolázódott. A Szovjetunió magyarországi jelenlétének épp e – külpolitikai-lag – *kettős státusa* okán szólok az 1945-1947 közötti időszakra vonatkozóan „csak” presztalinizálásról, miközben egyetértek azzal, hogy a SZEB égisze alatt megkövetelt változások *irányultságukat tekintve* számottevő mértékben elősegítették az 1947 utáni újabb fordulatot –, immár kategorikusan félresöpörve az 1945-ben még lehetséges politikai alternatívának hitt (és hirdetett) plurális demokrácia opciót. Az 1945-től datált „szovjetizálást” annyiban igyekszem árnyalni, hogy tekintetbe veszem a Szovjetunió említett *kettős státusát* a most tárgyalt évkörben. Ez okból lett az értekezésben a kronologikus nyitófejezet címe, hívószava „presztalinizálás” és nem „Magyarország szovjetizálása.”¹⁴

Az 1956. októberi moszkvai nyilatkozatból vett fentebbi idézetekhez visszatérve, bajos lenne annak dokumentálása, hogy a Szovjetunió a világháború utáni Magyarországot – mely az ő protektori felügyelete alatt formálódott – bármikor is a „népek egyenjogúsága”, az államok közötti „kölcsonös egyenjogúság alapján” kezelte volna. Magyarország második világháború utáni története – *s most jelesül annak bő első évtizede* – önmagában sem, szovjet-magyar relációban sem tárgyalható a demokrácia és a jogállamiság értelmezési tartományában. Attól igencsak messze esett, miközben Európa „vasfüggönyön inneni” térségeiben a huszadik század második felében Moszkva volt a változások determináns vonatkoztatási pontja. Csak példaképpen említve egyet: a jugoszláv konfliktus abból kerekedett, hogy noha a délszláv állam mellék-győztes státusán túl a legkorábban adaptálta a „szovjet modellt”, Sztálin a patrónuskliens függelmi viszony megsértésének tekintette, hogy Tito nem volt hajlandó *maradéktalanul* alávetni magát – illetve „testvérállami” szuverenitását – Moszkvának. Ehhez képest jelölhető a szuverenitás-elvonás skáláján a mellék-vesztes és mindvégig megszállás alatt tartott Magyarország alárendeltsége: hogy mást ne említsünk, a fentiekből következő Rajk-per komplexum mikénti megrendezésében és hazánk „frontországgá” tételében. A Szovjetunió – az 1944-ben papírra vetett Majszkij-memorandumhoz képest – 1956. október végén nyilvánít-

¹³ Pritz Pál: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. In: ugyanezen című kötetben. Szerkesztette: Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 2006. 52. old.; Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Kulturtrade Kiadó, Budapest. 1998. 114. old.; Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. Pannonica Kiadó, 2000. 331. old.

¹⁴ Romsics Ignác: i.m. 1999. 269.; Bihari Mihály: Magyar politika, 1944-2004. Osiris, 2005. 54-65., 81-83. old.

ja ki először, hogy Magyarországot (is) egyenrangú partnernek szándékozik tekinteni. Ehhez képest egy nap múltán döntött, öt nap elteltével, november 4-én pedig meg is indította katonai intervencióját Magyarország ellen. E tekintetben továbbra is inkább hajlok Fejtő Ferenc és Bihari Mihály koncentrikus birodalomszervezési megállapításait magamévá tenni: utóbbi szerint Magyarország mellett Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK és Románia „a Szovjetunió *külső birodalmának* részévé váltak”.¹⁵ Az értekezésben – ahol szóba kerül – mindvégig ebben a birodalomszervezési összefüggésben használok Magyarországot illetően a protektorátus formulát.

A világháború alatt és után meglehetősen mozaikos – formális és informális – értelmezési mezőbe került a nemzetközi viszonyokban számos ország státusa. Ukrajna és Belorusszia például – noha aligha tekinthetők akár külpolitikailag, akár belső működésüket tekintve önálló entitásnak –, az ENSZ alapító tagállamai között szerepel, ebből eredően lett saját képviselte a béke-előkészítő tárgyalásokon, s írta alá mindkét állam meghatalmazottja Magyarországgal a békeszerződést. A szovjet megszállási zónából szervezett NDK esetében a Szovjetunió kifejezetten ambicionálta annak „önálló államként” való nemzetközi elismertetését, holott a vizsgált korszakban nehéz lenne ehhez hozzárendelni szuverenitásának attribútumait. A „békétábor országai” eufemizálás, illetve a „rab népek felszabadítása” ellenkező véglete között a „csatlós”, „szatellit” kifejezések a geopolitikai kényszer tudomásul vételét rögzítik. A „függetlenség” kiüresedett tartalma közepette a politikai praktikum is amellettszól, hogy annak értelmezését ne erőltessék. Miközben a különböző nemzetközi szervezetekben a szocialista világrendszer térhódítását lehetett megjeleníteni minél több *önálló államnévvel*, a források még ismeretlen hányadának rengetege miatt inkább csak vélelmezem, hogy Bandung (1955), illetve az 1956-os moszkvai nyilatkozat előtt a Kremlben nem vesződtek azzal, hogy a Szovjetunió külső birodalmához tartozónak tekintett államalakulatok tényleges alávetettségét valamilyen új elnevezéssel klasszifikálják.

4./ Sipos Péter egyik ellenvetése egy évszám „helyreállításával” minden további nélkül feloldható. Opponensem szerint „*Rákosi 1953 utáni kísérlete hatalma restaurálására nem illeszthető* a „resztalinizálás fogalmkörébe” – mivel magam is azt írom, hogy – „az adminisztratív eljárások sora ellenére sem mondható, hogy Rákosi maradéktalanul restaurálhatta volna az ötvenes évek elején etabliozott politikai-közéleti viszonyokat.” (355.) Ha viszont az idézetet annak a fejezetnek a részeként olvassuk, ahonnet vétetett („28. Rákosi résztalinizálási kísérlete...”), s ahol az *1955 tavaszától* felelevenített újólagos szigorításokkal próbálkozó intézkedések ellentmondásosságának a nyilvánvalóvá válását veszem sorra, aligha lehet értelmezési gond, ami valóban előállhatna, ha 1953-1954-re is visszavetítettem volna. A Sztálin halála utáni időszakra vonatkozó korábbi két fejezet Nagy Imre desztalinizáló új szakaszát, illetve – ugyanolyan részletesen – a kettejük közötti huzakodás részleteit idézi fel.

5./ A korszakolás „kimeneti” szálát illetően Sipos Péter azt is vitatja, hogy *az 1953 utáni időszak tekinthető-e* még Rákosi által meghatározott rendszernek, s ilyen értelemben érvényes-e a Sztálin halálától 1956-ig terjedő éveket Rákosi-korszak főcím alatt tárgyalni. Amennyiben elfogadjuk, hogy Magyarországon a jelzett időszakban egy ugyanazon személy vezetése alatt egypártközpontú politikai rendszer volt – s aligha vagyok kivétel ezzel a nézetrel –, akkor azt mondom, hogy igen. Továbbra is ő állt a szigorúan hierarchikus döntéshozatali mechanizmus szerint működő párt élén, s az államigazgatás szervezeti rendjében is kötelezően érvényesített „pártelsőbbség” révén fékezte, késleltette azon törekvéseket, amelyekkel – lett légyenek azok akár moszkvai iniciatívák is – nem értett egyet. (Emiatt kapott 1954 nyará-

¹⁵ Bihari Mihály: i.m. 2005. 83. old.

ig többszöri dorgálást a moszkvai konzultációkon.) Mindazonáltal – egy újabb moszkvai erőviszony-módosulást kihasználva – épp az apparátus szoros gyeplővégen tartása révén volt módja visszaszerezni teljhatalmát 1954/1955 fordulójára, ami azután eltartott egészen 1956 későtavaszáig. Opponensem respektálta, hogy ezzel összefüggésben meggyőzően mutatom be az MDP párturalmának fokozatos szétlázódását – de eközben is Rákosi volt az első számú vezető. Azaz, nem a magyarországi sztalinizálást nyújtom ki 1956-ig, hanem a de- és a resztalinizálás körében veszem sorra hosszabban az 1953 és 1956 között ingázó, konfúzus történetspaneleket. A Rákosi menesztése utáni hónapokra vonatkozóan visszatérően kitérek az értekezésben arra, hogy milyen mértékben érvényesült az MDP vezetőségének ténykedésében az, amit Rákosi előremenekülő – rendszerstabilizálónak gondolt – intézkedési tervként hirdetett meg még 1956 tavaszán, felelősségének részleges beismerése során, éppen általánossá váló hitelvesztésének ellensúlyozására. Teszem ezt nem csupán azért, mert Gerő Ernő első titkárságát már kortársai is átmenetinek vélték, hanem azért is, mivel az MDP vezetése az október 23-i robbanást megelőző legutolsó titkársági és PB ülésekig mindvégig Rákosi e „hátrahagyott forgatókönyve” szerint – vagyis „úgy változtassunk, hogy lényegileg semmi se változzék” – tűzte napirendre és tárgyalta meg a teendőket. Ezen okokból vélem úgy, hogy az 1953 utáni történések is joggal tárgyalhatók Rákosi-korszak elnevezés alatt.

6./ Nem gondolom viszont, hogy ezekben az esetekben a „*linguistic turn*” kísértene. A de-, illetve resztalinizálás már jóval az 1990-es rendszerösszeomlás előtt közkeletű volt. Előbbi – ha hamarabb nem – a restauráció-konzolidáció átmenete közepette lett általános a korai Kádár-szakban az ötvenes/hatvanas évtized fordulóján. A resztalinizálás általam ismert első felbukkanása egy évtizeddel későbbi: Leszek Kolakowski *Tézisek a reményről és a reménytelenségről* címmel, eredetileg 1971-ben megjelent tanulmányában olvasható. Azt nem tudom, hogy őt tekinthetjük-e „ősforrásnak”,¹⁶ de csak innét számítva is több évtizede forgalomban lévő kifejezésről van szó. A Sajti Enikő észrevételére, hogy ő inkább hajlik a hagyományos „sztalinizálás” szókép használatára azt mondhatom, hogy nincs egyedül. Huszár Tibor is ezzel él Kádár Jánosról írott biográfiájában. Rajtam kívül több kolléga – Földes György, Kecskés D. Gusztáv, Rainer M. János – viszont ugyancsak a de-, illetve resztalinizálás, sztalinizáció formuláját használják. A magyar helyesírási szótár a *sztalinizmus*-hoz képest mind a *sztalinizálás*, mind a *desztalinizálás* esetében a most leírt változat használatát mellett „voksol”.¹⁷

7./ Szintén nem „nyelvészkedési”, hanem *történeti fogalomértelmezési oka* van annak, hogy a szovjetizálás, illetve bolsevizálás helyett a sztálinizmus és sztalinizálás formulákat alkalmazom. A lehetséges/kívánatos különbségtételre már a vonatkozó magyar szakirodalom is reflektált, melyek közül Bartha Eszterét hasznosítottam az értekezésben. Régebben Sztálin megbélyegzésig menő elítéléseinek visszatérő hullámai tették a sztálinizmus fogalmát – a személyi kultusszal szorosan összezárva – dehonesztáló politikai, történelmi toposszá, párt- és rendszertörténeti kisiklássá, devianciává. (Európában talán csak Albánia, tágabban Kína volt ez alól kivétel.) Hozzá képest az újabb keletű – főként Alltagsgeschichte közelítésű – munkák a szovjet/bolsevik történeten belül is elkülönült *civilizációs paradigmaként* szólnak a sztálinizmusról.¹⁸ Magyarország a második világháború után a sztálinizmussal és sztalinizálással

¹⁶ Magyarul egy évtizeddel később vált hozzáférhetővé. Magyar Füzetek. 7. sz. 1980. 135-150. old. Lukács György 1968 decemberére befejezi ugyan *A demokratizálódás jelene és jövője* kéziratát, melyben a – még nem létező – demokratikus szocializmust tételezi a – vissza nem kívánt – sztálinizmus és Sztálin-epigonok alternatívájaként, de az németül 1985-ben (Akadémiai Kiadó), magyarul 1988-ban (Magvető) látott napvilágot.

¹⁷ Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila: Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest. 2004. 593, 1341. old.

¹⁸ Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: A sztálinizmus hétköznapijai. Szerkesztette: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó,

találkozott, s – a desztalinizációs törekvések ellenére – ettől nem tudott szabadulni lényegileg 1956-ig. Ennek a korszaknak nem csupán szimbolikusan, hanem tisztségei alapján és tevőlegesen is Rákosi Mátyás volt a meghatározó, központi figurája. A felsorolt szempontok együttesen adnak módot arra, hogy a bolsevizálás, illetve a szovjetizálás kifejezések helyett a sztálinizmus, sztalinizálás formulát használjam és azt – a munka címében sűrített módon – Rákosi nevéhez kössem. Mivel azonban a sztálinizmus magyarországi adaptálása több alperiódusban különbözőképpen érvényesült, az árnyalt bemutatáshoz aligha mellőzhető követelmény a változatok közötti további differenciálás.

8./ Sipos Péter eddig számba vett észrevételeinek mindegyikéről érdemi diskurzus folytatható. Nem gondolom viszont, hogy a *felekezeti iskolák 1948-as államosítása* Magyarországon „a demokratikus fejlődés szerves részét alkotó szekularizációs folyamatba illeszkedett” volna. A korabeli iskolaállamosításokat sokkal inkább motiválta a Rákosi által a „reakció leg-erősebb bástyájának tartott” katolikus egyház társadalmi befolyásának megtörése, valamint – amint azt az állami iskolák új tantervei előírták – „a marxista-leninista világnézet maradéktalan érvényesítése.” Ezért vágnak sokkal inkább egybe a disszertációban erről írottak Donáth Péter iskolatörténeti oldalról megfogalmazott megállapításaival, Balogh Margit – és mások – egyháztörténeti kutatásinak hozadékával. Az egy másik kérdés, hogy a történeti vallásszociológia művelői az 1980-as évektől kezdődően a vasfüggönyön túl éppúgy az elvallástalanodás *trendjét* konstataáltak, mint a kommunista pártok által uralt szovjet tömb országaiban. Mindazonáltal az általános európai szekularizációs folyamat, valamint a most vizsgált Rákosi-korszakbeli iskolapolitika, egyházpolitika/vallásosság között aggályos párhuzamot vonni.

9/a. Pritz Pál szónak teszi, hogy a 20. század magyar történelmét jellemző széttöredezettséget tartom meghatározónak, holott „első helyen a nemzetközi körülmények voltak meghatározóak.” Ezt azzal tudom megerősíteni, hogy az értekezés megelőző – bevezető – fejezetében különböző összefüggésekben háromszor (egy alkalommal kurziválással hangsúlyozva) jelölöm meghatározónak a *nemzetközi körülményeket*. (7., 8. old.) Ezután, a következő fejezet elején írok a múlt századi magyar köztörténet töredezettségéről, mint meghatározó jellemzőről. Mivel ugyancsak a bevezető fejezetet érinti, itt említem meg, hogy opponensem – idézőjellel relativizálva – „csupán” brit külpolitikai doktrínaként szól a „balance of power” kifejezésről, ami szintén rendben lévő, ha nem felejtjük el, hogy annak iránya, hatóköre elsődlegesen Európára vonatkozott. Ehhez képest jelzem a bevezető fejezetben „a tradicionális európai balance of power földi méretűvé tágulását”, globalizálódását a hidegháború időszakájában.

9/b. A mennyiség nincs ok-okozati összefüggésben a minőséggel, mindazonáltal – a témát illetően – a kliometria inkább ad esélyt a mérhetőségre, mint a stílus-, illetve ízlésbeli különbségek összevethetősége. „A külpolitikai tényezők nem kellő súllyal történő szemlélése” opponensi megállapításhoz képest írás közben magam inkább sokallottam, hogy az értekezés 443 leíró oldalán talán túl sokszor – utólag megszámlálva 263 esetben – formálódik úgy a mondat, hogy moszkvai indíttatású impulzust (elvárás, befolyást, kezdeményezést, vagy ennek való megfelelési, teljesítési mozzanatot) jelzek. Éppen azért, hogy – Pritz Pál fordulatát kölcsönözve – a szovjet „külső erő parancsoló erejét” érzékeltessem. Más, közelebbi és távolabbi nemzetközi hatótényezőket illetően pedig további félszáz esetben írok – Simone de Beauvoire-ral szólva – „a körülmények hatalmáról”.

9/c. Felmerült viszont ezen belül *egy helyhez és időhöz kötött konkrét kifogás* is. Nevezetesen az, hogy nem az opponensem „által kiemelt mozzanatot” tartottam idézésre méltónak

Hajdu Tibor egyik publikált előadásából, hanem egy olyan megállapítást, amelyre vonatkozóan – így Pritz Pál – „nem hinném, hogy Hajdu Tibornak igaza lenne”. Ezt maga egy másik, Baráth Magdolnától általam is hasznosított tanulmánnyal ütközteti, „mely szerint 1953 után ’a magyarországi történéseket sokkal naprakészebben követő és felügyelő pártelnökségi kollektíva szinte kézi vezérlelt foganatosította.’” Ellentmondást azért nem látok, mert míg Hajdu Tibor a *Sztálin halála előtti* időkre vonatkoztatja megállapítását, Baráth Magdolna tanulmánya *Sztálin halála utánra*, az első Nagy Imre kormány időszakát illetően konstatál a korábbinál is közvetlenebb szovjet felügyeletet, s magam is ezt a differenciálást követem idézésük során. A szovjet pártelnökségben dúló küzdelem ellenére azért tartották a korábbinál is szorosabb gyeplőn Magyarországot, mivel a Sztálin halála után indított „békétáborbeli” helyzetfelmérés közepette jutottak arra a felismerésre, hogy itt – katasztrófahelyzetet kármentesítő – azonnali beavatkozás szükséges. Erről, a rendszer működésképtelenné bénulásáról és az azonnali beavatkozást igénylő lépéskényszerről szól az értekezés egy külön fejezete (sorszám szerint a 24., 279-310. old.), amit a trónutódlási harc közepette is elsődleges fontosságúnak tartott a Sztálint éppen eltemető szovjet pártelnökség. Noha Rákosi valóban „legjobb magyar tanítvány” öntudattal adaptálta a sztálini modellt, éppen e „kalandorsága tönkreteszi az államot” ténykedéséért állították oly nyersen pellengérre Moszkvában, 1953 júniusában, és ez a posztsztálini pártelnökség indította el az itthon új szakaszként értelmezett fejleményeket.

9/d. Ellenvetésnek szánt észrevételhez képest inkább megerősítésnek érzem, hogy a rendszer működésképtelenné bénulása felfűzhető *Rákosi félelemből, zsarolhatóságból, bizonytalanságérzetből* eredő kényszeres túlteljesítési törekvésére is. Pritz Pál bírálata ezt két oldalon át részletezi. E félelemérzetről magam is hasonló terjedelemben szólok (264., 303-304. old.), egyik helyen éppen abban a szóvá tett összefüggésben, hogy az NKVD egyik – a magyar titkosrendőrséghez kommandált – megbízottja Rákosiról is informálta moszkvai feletteseit. A bizonytalanságot kompenzálni igyekvő bizonyítási és túlteljesítési ambíció viszont tucatnyi alkalommal olvasható a leírásban, jelezve, hogy azt bizony még moszkvai számonkérése során is a szemére vetették (279. old). Jórészt épp a Rákosit ösztönző túlteljesítési buzgalom vezetett azokhoz a strukturális gondokhoz (21. fejezet), majd 1952-1953 fordulójára az országhelyettesítés kiteljesedő káoszához (22. fejezet), amelyből rendszerbénulás következett, s amelyről a – már érintett – 24. fejezet szól.

Ez viszont – fatális egybeesésként – éppen akkoriban történt, amikor Moszkvában már valóban inkább a Sztálin utáni idősakra készülő utódjelöltek új pozíciófogása, helykeresése töltötte ki a pártelnökségi tagok mindennapjait, s csak a vég bekövetkezte utáni hónapokban kezdték felleltározni, hogy mi a helyzet a birodalom végvidékein. Ekkor vált világossá a Kremlben, hogy Rákosi minden túlteljesítési igyekezete ellenére – vagy éppen ennek bumeráנגgá válása miatt – nagyobb a gond, mint a többi európai csatlós államban. A szovjet pártvezetők döntéseiből következő „oszd meg és uralkodj” kísérlet – azaz Nagy Imre és Rákosi „kollektív vezetésének” a követelménye – szintén összefüggésbe hozható az SZKP elnökségén belüli erőviszonyok változékonyságával. Éppen ez vezetett a sztálini magyar filiólét korábbinál is közvetlenebb, „kézi vezérléses” felügyeletéhez: részben azért, mert egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a kettős szereposztás nem bizonyult királyi útnak, részben pedig azért, mert az új moszkvai „kollektív vezetés” részesei között is folytatódott az elsőségért vívott asszó, beleértve ebbe egymás szemmel tartását is. Ha mindehhez még azt is hozzávesszük – ismerve és hasznosítva a Rainer M. János által közreadott ún. Filippov táviratokat –, hogy Rákosinak a sztálini idősokban a szovjet pártközpontban többnyire osztályvezetői szintig volt közvetett kapcsolata a Kreml urával, annak halála után viszont az *SZKP KB elnökségének kollektívája közvetlenül foglalkozott* – mondhatnók úgy is, hogy bajlódott – esetről-esetre az MDP vezetésén belüli áldatlan helyzetekkel, akkor kénytelen vagyok megmaradni az

értekezésben leírtak mellett: Sztálin halálát követően – a magyarországi (párt)helyzet kockázatosságának felismerése, majd a probléma tartóssá válása miatt – közvetlenebb és kiemeltebb lett Moszkvában a budapesti fejlemények szemmel tartása, mint korábban.

9/e. Egy hosszú munka olvasása közepette időnként óhatatlan figyelemlankadásnak vélem, hogy Pritz Pál szerint *a magyar szuverenitás korlátozásának a fegyverszüneti megállapodással való kapcsolata* homályban marad a dolgozatban. Példaként említi az 52. oldalon való feltűnését, majd – a háborús bűnösök kapcsán való előfordulását a 106. oldalon. Az első jelzett oldalszám még a bevezető és a valóban hosszúra nyúlt – más opponenseim által méltányolt – historiográfiai fejezet. Az eseménytörténeti leírás a 68. oldalon indul, onnét kezdődően viszont – a szóvá tett hiányhoz képest – a maga kronologikus helyén két fejezetben (5., 6.) hét esetben térek ki a fegyverszüneti megállapodás rendelkezéseire és konzekvenciáira, beleértve a működni kezdő SZEB-et is (72-80. old.). Ezek között a 79. oldalon olvasható, hogy „a Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény az új államiség külső és belső szuverenitását is zárójelbe tette: nagyhatalmi ellenőrzés közepette nyílt mód a hatalmi intézményrendszer újjászerveződésére és működésére.”

9/f. Ugyancsak szóvá teszi bírálóm, hogy *Gratz Gusztáv Kornfeld Mórchoz írott 1946-os levelének részlete* – melyben a két világháború közötti magyar külpolitika alapellentmondását villantja fel – forráskritikai közegbe helyezés nélkül hibás, mert nem jelzi Gratz háború utáni álláspontváltozását. A változás tartalma elsődlegesen az, hogy míg a világháború idején írott munkájában – leginkább Bethlen Istvánra kihegyezve – az ország irányítójáról beszélt, 1946-os levelében már egész nemzedékére általánosította a lutrijátékká degradált politikát. A kettős kifogás kettős magyarázatot kíván. Az egyik, hogy a lutrijáték politizálás kritizálása közepette – éppen Bethlenre vonatkozóan – a Pritz Pál által idézett szöveghely *után* Gratz azonnal önkorrektúrával folytatja: „De el kell ismerni, hogy Bethlen ennek a politikának a követésében is óvatos, meggondolt, mértékletes és elővigyázatos volt. Soha nem kötötte le az országot úgy, hogy többé nem maradt volna részére visszavonulási út. Ezt a hibát utódai követték el. Bethlen azok közé tartozott, akik az ezzel felidézett helyzet veszélyeit leghamarabb ismerték fel és óva intettek tőle.”¹⁹

E kérdésre a válasz második része, hogy Pritz Pál visszatérően idézte, elemezte és hasznosította Gratz korrajzában (nem későbbi levelének) vonatkozó passzusait, leírva nevezett Bethlen politikájával szembeni fenntartásait. A különbség annyi, hogy maga többször „vabankos alapállásnak”, illetve „ködevőnek” stilizálja át Gratz „lutrijáték” kifejezését,²⁰ miközben mondanójának velejét magáévá teszi. Sőt mi több, egy másik tanulmányában már ugyanúgy – nemcsak Bethlenre fókuszálva – terjeszti ki ennek érvényességét, amiképpen azt Gratz 1946-os levelében „nemzedékké” tágítja. „Ezt a mozgásteret – írja Pritz – *a korabeli magyar politika* ... egyfajta lutri-politikára használta. ... Gratz Gusztáv jellemzése pontosan illik *a magyar politikára*...”²¹ Azt talán joggal feltételezve, hogy egy *nemzedékből* a politikát többnyire a politikacsinálók művelik, s mert opponensem maga is szélesebbre tágított értelemben hasznosította Gratz Gusztávnak a két világháború közötti magyar politikát tömören és találóan összegző véleményét, már csak azt tudhatom be mulasztásnak, hogy azt – bírálóm később meg-

¹⁹ Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Osiris, Budapest. 2001. 214. old.

²⁰ Pritz Pál: 20. századi magyar külpolitika. In: Pritz Pál: Az objektivitás mítosza? Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 2011. 38-41. old.

²¹ Pritz Pál: Emlékirat és történeti valóság – Barcza György emlékiratai. In: Pritz Pál: Az objektivitás mítosza? Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 2011. 231. old.

jelent írásaihoz képest – az eredeti kútfőből vettem át.²² Az értekezésben elfoglalt helye pedig a kronológiai „Előzmények” fejezetben 1944 őszére történő visszautalás. Előtte a leírásban román kiugrási kísérlet említése, utána pedig a Horthy Miklós kormányzó által Moszkvába indított, Faragho Gábor vezette fegyverszüneti delegáció. Tehát oda helyeztem el, ahol a „luteri-politika” csödjé miatt Horthy nem halogathatta tovább, hogy kapcsolatot keressen a Szovjetunióval. Nekem ehelyütt aligha volt feladatom a két világháború közötti magyar (kül)politika részletekbe menő elemzése. Opponensem pedig – aki Gratz ezen összegző értékelését maga is egyetértően hasznosítja munkáiban – dedikált köteteivel is megerősített abban, hogy nem választottam rosszul.

9/g. Az '56-os zárófejezet éppen 56 oldal. A 12 évet vizsgáló értekezésen belül ez a 12 nap a leíró részek terjedelmének 12 százaléka. Ezzel együtt, opponensként alighanem hasonlóan írtam volna: *mélyebbre ásni, részletezőbb árnyalásokkal*. E napok – és az erről szóló lapok – kapcsán szóvá tett egyik fordulatot ismételve, kissé én is „be voltam kerítve”. (Nagy Imréhez képest viszont csak három oldalról, és nem élet-halál helyzetben.) Az egyik maga a szűkebb tárgykör: háborúkról és forradalmakról – pláne a szabadságharcra fűszerezettekről – „nem lehet eleget írni”. Tankönyveket, történelmi összefoglalókat kézbe véve az említett témák mozgalmassága, szerteágazósága majd minden esetben szétfeszíti a kompozíciót és felidézésük az időarányosan rájuk eső terjedelem sokszorosát teszi ki. Magyarán – mert nem önálló monográfiát, hanem egy zárófejezetet írtam 1956-ról –, arra próbáltam ügyelni, hogy a korszak többi részeihez viszonyítva ne legyen aránytalanul „túlírt” az '56-os rész. (Mégis így sikeredett.) Leginkább arra törekedtem, hogy – amennyire lehet – hasznosítsam a forradalom kapcsán valóban bőséges újabb kutatások hozadékát. Ezt másik két opponensem méltányolta is.

9/h. A „Vogelfrei”-t szárnyára bocsátó Veres Péternek is címezhetné volna sorait Szerb Antal – ha megérthette volna: „a jó író leggyakrabban kár elvonni az alkotástól, a közepszerű író pedig az irodalomban kevesebbet árt közepszerűségével, mint a politikában.”²³ Mindez megmaradhatna a két irodalmár – virtuális – túlvilági eszmecseréjének, ha Pritz Pál nem sietne leszögezni a Veres Pétertől vett hosszú idézet nyomán, hogy számára „ez a történelem. És ennek a tükreben olvastam” a kéziratot. Magam nem gondolom, hogy az író-politikust kellene zsinórmértékül választanom.²⁴ Az általa papírra vetett *átéléstörténet* az, ami a legszámosabb. Alighanem annyi, ahányan egy adott szituációt, vagy egy adott korszakot átéltek – ha éppen bele nem haltak. (Ebben az összefüggésben latolgatható Rákosi – bírálóm által észrevételezett – halandóság-potenciálja regnálása idején.) Abban viszont már egyet tudok érteni opponensemmel – mert (a 20., 59., 444. oldalakon) magam is többször kitérek az átéléstörténeti aspektusra –, hogy naptárbeli kurtaságához képest a vizsgált korszak „nagyon sokaknak irgalmatlanul hosszúnak tűn[het]t, ... szörnyűségei miatt.” A munka zárszavában ugyanezt írtam.²⁵ Annál inkább, mivel egy más politikai előjelű, de nemkülönben „zord idők” után került a múlt század közepének magyar társadalma – a túlélők zöme – csöbörből vödörbe. Veres Péter a Horthy-korszak átélését elevenítette fel. Az értekezés a Rákosi-rendszer megidézése közepette hasznosított hasonló – kortársaktól kölcsönzött – átélés-betéteket. Kérdés viszont, hogy a szörnyűséges előzmények kauzális (szemet, szemért) viszonyba állíthatók-e a rákövetkező szörnyűségekkel – amint azt Veres Péter teszi?

²² Az ominózus Gratz levél 2006-ban látott napvilágot, a Pritz Páltól idézett szöveghelyek 2010., illetve 2011-ben, amikor a kéziratomat már lezártam és benyújtottam eljárásra.

²³ Szerb Antal: *Írók a gáton*. In: u. ö.: *A varázsló eltöri pálcáját*. Magvető Kiadó, Budapest. 1978. 402. old.

²⁴ Veres Péter munkásságának egy részét magam is többre tartom a majdhogynem általános elfeledettségénél, de a történettudományi vizsgálódás tekintetében – orákulum helyett – inkább a kortanúk egyike.

²⁵ „Kortársként átélni a napenkénti megpróbáltatásokat, nagyon is véget érni nem akarónak tűnhetett.” 444. old.

10./ Zárás. Végül, kicsit általánosabban a korszakról, annak kutatásáról, s ami róla manapság tudható. Utóbbi egyfelől rengeteg, másfelől a megismerés dandárja még előttünk áll. Nemrégiben végeztem egy kis történeti forráskataszter-kutatást. Levéltári adatok tömegéről lévén szó, mondhatnám fonsmetriának is. Magyarország bő ezer éves történetének honi közlevéltárakban őrzött mennyiségéből 35 % (≈ 140.000 iratfolyóméter) tudósít az államalapítás-tól a második világháború végéig terjedő 950 évről. A huszadik század második feléről pedig – azt 1990-nél zárva – 65 % (≈ 257.000 ifm).²⁶ Ez másfél milliárd iratlapra becsülhető, amelynek 1945-1956 közötti „időarányos” hányada mintegy 400 millió lap. Utóbbinak mintegy 4-5 százaléka ismert, feltártnak mondható. Ennek hasznosításával született az államszocialista időkorszakról tudósító tanulmányok, dokumentum-közlések, monográfiák – olvasni – „végtelen története”. Ebben nincsenek benne az önálló nyomtatott kiadványok, vagy a sajtó, számlálatlan a (csak részben duplum) multimédiás történeti információs-bázis, továbbá az a forrásrengeteg, amit elsősorban a posztszovjet, illetve más külföldi levéltárak őriznek. Az Annus Mirabilis óta eltelt negyedszázad alatt és a hozzá társuló „levéltári forradalom” közepette az immár rendelkezésre álló iratmennyiségnek egy töredékét dolgoztuk fel. A források túlnyomó többsége viszont még terra incognita. Egyre beljebb merészkedve ugyanakkor e feltáratlan gigászi labirintusba, hogyan keressünk az új társadalomtudományos szerszámokat: a történeteket, jelenségeket megérteni és leírni segítő új fogalmakat (is).

Az értekezés kapcsán csak három kifejezésre utalok. Az egyik: a legutóbbi rendszerváltás után tűnt fel az ezredfordulón a politológiai és a közgazdasági elemzések határmezsgyéjén a *transzformációs veszteség* formula. Vajon nem volt-e ilyen korábban, s ha releváns a kérdés, akkor mennyibe is került nekünk több egymásra torlódott rendszer-transzformáció a második világháború utáni évtizedben? Az munka egyik fejezete erről szól ugyan, de egyelőre főként további kutatásokat inspiráló szándékkal. A másik: a Kádár-korszakban úgy igyekeztek elhátárolódni a most tárgyalt Rákosi-rendszertől, hogy közben a politikai önlegitimáció megkívánta a kényszeredett refrént: „*de azért akkoriban is a szocializmus épült.*” A kádári restauráció-konzolidáció, illetve a honi „reális szocializmus” e helyhez-időhöz kötött rendszerlegitimáló szlogenje – történeti elemzés során – aligha bír visszaható hatállyal a Rákosi-korszak vizsgálata során. Ehhez – harmadikként – éppúgy politikatörténeti múlttá kellett váljon az államszocializmus, mint ahogy *elkülönülő paradigmaként a sztálinizmus* is csak befejezett múltként szemlélve kezd(ett) tematizálódni. Ebből a szempontból az a valóban töprengést kiváltó kérdésfeltevés, amelyet az egyik újabb – forrásközei – szovjet dokumentumokon nyugvó elemzés vet fel: „kialakultak-e Kelet-Európában a szovjet típusú rezsimek”?²⁷

Gyarmati György

Vác, 2013. április

²⁶ Gyarmati György: Kísértő közelmúlt. ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 2011. 121. old.

²⁷ Stephen Kotkin: Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley, 1995.; T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokiveljova: Moszkva i Vosztochnaja Jevropa: Sztanovllenyije polityicseszkij rezsimov szovjetszkogo tipa, 1949-1953. Roszpen, Moszkva. 2002.